

ИДЕНТИТЕТОТ КАЈ БАЛКАНСКИТЕ ЖЕНИ (АВТОРКИ) ВО XIX ВЕК

Славчо Ковилоски

Институт за македонска литература,

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, Република Македонија

Key words: female identity, literature, newspapers and magazines, women's associations, Balkans, Macedonia, Serbia, Bulgaria, Greece, Turkey, Slovenia, Croatia, Albania

Summary: In this article we analyse women's identities on the Balkans in the XIX century. Self-discovery was a process the educated women experienced first, so that they could emphasise their identity. They wanted to play a role in public life, and they sought and defended the right to it through women's associations, through a large number of articles in newspapers and magazines, through poetry, prose and plays, i.e. through literature in general.

Клучни зборови: женски идентитет, литература, весници и списанија, женски друштва, Балкан, Македонија, Србија, Бугарија, Грција, Турција, Словенија, Хрватска, Албанија

Резиме: Во оваа статија ги анализираме женските идентитети на Балканот во XIX век. Себепознанието бил процес што најпрво го поминале образованите жени, за да можат да го истакнат својот идентитет. Тие сакале да играат улога во општествениот живот, а правото на такво нешто го барале и го бранеле преку женските здруженија, преку големиот број статии и написи во весниците и списанијата, преку поезијата, прозата и драмските текстови, односно преку книжевноста воопшто.

Унапредувањето на животниот стандард, индустриската револуција, декларациите за слободата и правата на луѓето, техничките пронајдоци, напредокот на медицината, на природните и општествените науки, довеле до разбивање на монополот на мажите во поголем број општествени области. Социјалните промени, што се случиле во XVIII и XIX век, придонеле за појава на т.н. женско прашање. За улогата на жената во тогашното општество најчесто се

дискутирало во поголемите и развиените индустриски земји како Велика Британија, САД и Канада, како и во технолошки помалку развиените земји, но богати со традиција, како на пример, Русија. Појавата на женското движење, во втората половина на XIX век, придонело уште повеќе да се засили женското авторство како и барањата за правото на жените да гласаат, за правата во бракот, правата на сопственост и наследство, барања за зачувување на интегритетот на сопственото тело итн.

Балканското раскинување со патријархално воспоставениот културен идентитет и борбата за промена на женската позиција во тогашните општества, можат да се забележат уште во XVII и XVIII век, со дејствувањето на грчката интелектуалка Александра Маврокордату и поетесата Љубица Бошковиќ од Дубровник. Сепак, станува збор за изолирани случаи во кои жените успеале да се наметнат во доминантно машките средини. Дури во XIX век ќе произлезат генерациите кои ќе се вградат во културната историја на балканските земји.

Со индустриската револуција, жените од западноевропските земји, првенствено од Англија, можеле да излезат од своите домови (условно кажано) и да работат во некои од големите индустриски комплекси. Иако, подоцна, било забрането да се искористува нивниот труд, првиот чекор кон самостојност бил направен. Тие станале самосвесни дека можат да придонесуваат во домот со сопствени средства, макар што биле платени значително помалку од нивните машки колеги.

Истовремено, на Балканот не можело ни да стане збор за некаква индустриска култура. Во поголемите балкански градски центри можело да се случи да има понекоја мануфактурна работилница, но општоземено, османлиската држава се наогала на многу пониско рамниште во однос на државното и социјалното уредување наспроти западноевропските земји. Феудалниот систем на Османлиите не дозволувал пробив на индустријата и на западноевропскиот капитализам. Ако се земат предвид и спецификите на верската припадност и религиите, тогаш разликите стануваат уште поголеми. Балканските жени на почетокот на XIX век биле под силен притисок на модалитетите на однесување и на облекување на исламот. Со европското навлегување на османлискиот пазар, настапило отворање и на османлиското општество во однос на Западот. Затоа, „во клучните аспекти, резултатот од навлегувањето бил, генерално, позитивен, бидејќи социјалните институции и механизми на контрола

и изолација на жените и нивното исклучување од главните домени на општествената активност, главно биле напуштени“ (Ахмед, 2004: 163).

Во такви цивилизациjsки рамки се одвивало и градењето на стереотипите и идентитетите на Балканот. Како што забележува Марија Тодорова, просветителството кое довело до преиспитување на сликата за Турците, целосно важи и за останатите балкански народи. Во очите на Французите, на Германците и особено на Англичаните, машкиот дел од балканското население бил опишан како „див“ или „полудив“, потоа „диви како животни“, но и со „хибридна природа“ (Тодорова, 2001: 115-116). Жените биле поштедени во тој однос; иако и на нив им се доделуваат најразлични карактеристики, сепак тие ни приближно не се толку сурови како описите на мажите.

Хиерархијата на идентитетите е мошне присутна: на пример, еден Грк, или Гркинка, можеле да се идентификуваат со религијата (православни христијани), локално, според градот во којшто живееле (на пр. Лариса), областа (на пр. Тесалија), национално (Грци), а дури потоа во пошироки рамки како Балканци или Европејци. Идентификацијата на бугарското население, првенствено се однесувала на припадноста на религијата (православни христијани) и на народноста (Бугари). Кај Србите, пак, предност се давало на националната и државната идентификација. Интересно е идентитетското решение што, за потребите на администрацијата на даноците во османлиската држава, го направил Фаик Окте, одговорен за финансиите во провинцијата Истанбул. Припадниците на разните општествени групи тој ги категоризирал во: муслимани, немуслимати, странци и Донме (Dönme) – за припадниците на конвертираните Евреи во ислам (Ваг, 2010: 227). За ваквата поделеност на идентитетите, Јасмина Мојсиева-Гушева ќе забележи дека придонесува кон нивна конфликтна спротивставеност и кон тензии, „бидејќи залагањата на едниот, најчесто се наоѓаат во директна спротивност со потребите на другиот“ (Мојсиева-Гушева, 2010: 46).

Улогата на жените од пониските слоеви, првенствено била поврзана со телесните функции. Што се однесува на нивниот идентитет, тие се идентификувале според (со) своите мажи. Така, на пример, Петровица била сопругата на Петар, Митревица била сопругата на Митре, или пак, може да се каже дека сопругата на Стојан била Стојаница итн. Можат да се најдат идентификувања на жените и со целосното име на мажот. Колку и да „не им било право“, ваквиот образец на именување се задржал долго време, во северните делови на Балканот, под унгарска власт (на пример: „Госпоѓа Артур Мелер“) (Biographical Dictionary, 2006: 11). Од друга страна,

прашањето за женскиот идентитет кај Османлиите било доведено до потполно незавидна положба. Таму немало презимиња со кои жените можеле да се идентификуваат, а имињата на жените-робинки им биле менувани од страна на пашите, кои им давале нови, по сопствен избор. Во врска со половата разлика, важно е да се знае дека во турскиот јазик не се разликува категорија род. Во многу подобра позиција за истакнување на сопствениот идентитет биле жените од повисоките кругови, најчесто поврзани со аристократијата или со чорбаџиството. Благодарение на материјалните можности и на врските на нивните мажи, тие можеле, ако не директно, во јавниот живот да се вклучат индиректно. Вакви примери наоѓаме во развојот на салониерството.

Салониерството на Балканот било од француски тип. Салонските дружења, всушност, биле собири на кои доаѓале припадници од обата пола и на кои се дискутирало за разни прашања и теми, се читале литературни творби, се музицирало и сл. Салонот на Александра Маврокордату е доказ дека по првата искра може да се распали оган. По нејзиниот пример, салони отвориле и нејзините пријателки, припаднички на аристократијата. Самата Маврокордату станала мошне влијателна, па во нејзиниот салон се одвивале и политички дискусии. Таа станала центар на една движечка сила која го будела слободарскиот дух кај присутните. Затоа, на информацијата дека нејзиниот син се борел на австриската страна против Османлиите, во битката кај Виена, во 1683-тата година, тие ја затвориле, со обвинение дека работи за ослободување на Грција. Кратко време по затворањето (веќе била 79-годишна), Маврокордату починала. Друг пример поврзан со салониерството се седенките што ги организирила сопругата на српскиот кнез Александар Караѓорѓевиќ, Персида Караѓорѓевиќ. И тука, салонот е тесно поврзан со аристократијата, односно со владејачката династија. И Анка Обреновиќ, блиска роднина на српскиот кнез Михајло Обреновиќ, меѓу првите жени во Србија ја отфрлила народната носија и ја прифатила виенската мода. Потоа, ја преуредила нејзината куќа во Белград во виенски стил и организирила литаратурни седенки и балови.

Како прва балканска земја што остварила државност, благодарение на востанијата во 1804-тата и 1813-тата година, Србија можела да посвети внимание на други прашања, освен на дотогаш главното – борбата за ослободување од османлиската власт. Токму во неа, најмногу дошла до израз идентификацијата со слободните европски земји. Блискоста на Србија со големите западноевропски држави, непреченото одржување трговски и културни врски со нив, како и навлегувањето на романтизмот, во земјата предизвикале

културна револуција. Сепак, таа ги зафатила само богатите слоеви на српското општество, чии припадници ги прифатиле ритуалите и церемониите што доаѓале од соседната, Австро-Унгарија, особено од нејзината престолнина, Виена. Под влијание на романтичарскиот занес, српските жени честопати ја истакнувале припадноста кон својот народ. Во таа смисла, мошне карактеристични се насловите на нивните женски списанија од тоа време: „Женски свет, лист на добротворните здруженија на Србинките“ (1886) „Србинка – илустриран календар за нашите жени“ (90-тите години на XIX век) и „Србинка“ (1895).

Особено е интересно списанието „Женски свет, лист на добротворните здруженија на Србинките“, наменет на сите жени, но првенствено, на членките на Добротворните здруженија на Србинките. Во него се барало еманципација и рамноправна положба на жените во општеството, а биле обработувани теми за воспитувањето на девојчињата, книжевни прилози, за одржување на домаќинството, статии за просветата на жените итн. Некои од статиите, кои се однесуваат на жените и на женското прашање, се: „Белешки за жените“ (1886); „Жените во трговијата“ (1886); „Искрена реч на машката и женската младина“ (1887) ; „Кој е господар на домот? (педагошко прашање на родителите)“ (1887); „Достоинството и напливот на Србинките“ (1890) и др. Ќе ги споменеме и статиите: „Позначајни книжевнички кај странските народи“ (1895), објавена во списанието „Србинка“ (излегувало во Велика Кикинда) и „Збор-два за воспитувањето на нашите Србинки“ (1896), објавена во списанието „Србинка – илустриран календар“ (излегувало во Белград и Сараево).

Во женското авторство ќе се истакнат: Евстахија Арсиќ (1776-1843), Драгиња Милица Стојадиновиќ-Српкиња (1828-1878), Драга Димитријевиќ Дејановиќ (1840-1871), Драга Гавриловиќ (1854-1917), Даница Марковиќ (1879-1932), Јелена Димитријевиќ (1862-1945) и др. Од големиот број авторки од овој период, ќе издвоиме неколку, чиј интерес биле женското прашање и самоидентификацијата. На пример, Јелена Димитријавиќ, во книгата „Писма од Ниш за харемите“ (1897), го опишала „турскиот женски свет“. Драга Димитријевиќ Дејановиќ, пак, постојано ја истакнувала неопходноста од образование на девојчињата, па поради тоа, им се обраќала на српските мајки за решавањето на тој проблем. Постојано ги критикувала српските жени поради пасивноста во општеството. Во таа насока, значајни се нејзините текстови од 1871 година: „Два-три збора за Србинките“, „Еманципација на Србинките“ и „На српските мајки“. Драга пишувала родољубива и љубовна поезија.

Една од најпознатите српски авторки е Милица Стојадиновиќ. За да го истакне својот народносен, но и женски идентитет, кон своето презиме додала и второ (специфично и самоидентификувачко) презиме: Српкиња (Србинка). Своевремено била славена како голема поетеса. Издала три збирки „Песни“ (1850, 1855 и 1858), во кои доминираат патриотски и морални содржини. Јован Скерлиќ за неа забележал дека: „во нејзините стихови има многу патриотизам, многу морал и поуки, многу љубов за книжевноста, но нема поезија“ (Скерлиќ, 1953: 199). Нејзиниот дневник „Во Фрушка Гора“, пишуван во 1854 година, бил објавен во три дела (1861, 1862 и 1866). Станува збор за интимна исповед на една идеалистка која се судрила со суровиот живот. Во една пригода, во дневникот, запишала дека младите луѓе од Србија ја окарактеризирале како жена без чувства и дека наместо срце имала камен во градите. Стојадиновиќ запишала еден дел од прекорите кои се однесувале на неа. За неа велеле дека: „таа женска не е способна да љуби, кога таа уште млада и угледна девојка никогаш не пее за љубовта, туку сè за српството, па за српството“ (Српкине, 1866: 15).

Грчките жени традиционално биле поврзани со куќата и домот. Тука тие ја уживале својата слобода и биле рамноправни господари на домаќинството, заедно со своите мажи. Меѓутоа, нивната слобода била ограничена само до „портата“, бидејќи за излез од дома, особено во малите селски средини, морале да прашаат за дозвола од сопрузите. Зачуваните традиционални сфаќања за Византија како православна грчка држава, нашле одраз во грчкото секојдневие. Освен на домот, Грчкините посветувале големо внимание и на религиозниот живот. Всушност, тие била носечката сила која го крепела православието во Грција. Независно дали биле од село или од град, грчките жени биле обединети околу религијата. Во односите со нивните машки партнери немало отворен судир дури ни кога традицијата не дозволувала влез во црквите за време на менструалните циклуси или четириесет дена по породувањето. Овие забрани не доаѓале од официјалните црковни власти, па придржувањето до ваквите традиции може да се смета како психолошки момент, кога патријархалното општество уште повеќе го продлабочува дуализмот маж-жена.

Грчкото женско писмо во XIX век сè уште ги влече спомените од антиката. Сафо, Праксила, Миро и други хеленски и хеленистички авторки го разбудиле жарот на романтичарска Европа. Врз постојниот христијански идентитет на Грците, американските и западноевропските историчари, антиквари, книжевници (првенствено

Германците), го наметнале или го доизградиле својот национален идентитет. Тоа е време на поврзување на современото грчко население со античкото. Голем број монографии и статии биле напишани објаснувајќи ги, според тогашните сфаќања, настаните и личностите од стариот век. Се појавиле и низа енциклопедиски изданија, во кои биле обработени хеленските автори, старини и митологијата, именувани како грчки. Некои од тие изданија се: „Училиштен речник на грчки и римски старини извадени од поголем речник“ од Вилјам Смит (1854); „Речник на грчки и римски биографии и митологија“ во три тома, од повеќе автори (1867); „Речник на грчки и римски старини“ од повеќе автори (1890) и др. Спомнатата енциклопедија од 1867 година, ѝ посветила цели пет страници на Сафо (707-711), притоа нагласувајќи го нејзиното влијание врз „модерните дела“ (A Dictionary, 1867: 711).

Некои од најистакнатите жени во XIX век се: Сузана Неранси (прва половина и средина на XIX век), првата современа грчка композиторка која издала некои свои дела во Италија, 1839 година; Сотериа Алиберти (1847-1929), новинарка, уредничка на списанија, феминистка која ја основала првата Грчка женска асоцијација; Калирои Парен (1859-1940) новинарка, писателка и една од основачите на феминистичкото движење во Грција; Пинелопи Делта (1874-1941), авторка и др. За истакнување е тоа што овие жени, кои станале самосвесни за можностите што ги давал нивниот пол и кои се залагале за подобрување на нивната положбата, потекнувале од високите социоекономски класи. Тие биле образовани во познатите атински училишта и надвор од грчките граници, во дијаспората. Со мажите од иста класа ги делеле истиот патриотски жар и основните претпоставки за националниот идентитет. „Повикувајќи се на аргументите за национализмот, нивната цел за жените била да се исцрта нивниот статус, од статус 'правен' на дејство во јавниот домен преку кој ќе бидат интегрирани во националното тело. Со други зборови, тие создадоа дискурс што внатрешно беше диференциран во смисла на националност, пол и класа“ (Avdela, Psarra, 2005: 70). Своите ставови, Алиберти ги искажувала како уредничка на литературното списание „Плеиадес“, додека, пак, Парен, во „Женски журнал“. Во првите години на XX век, Парен издала неколку книги кои се однесувале на борбата на грчките жени за себереализирање и за еманципација.

Жената околу која се обединиле најголемиот дел од грчките жени, во тој период, била Калирои Парен. Со растењето на антиосманското расположение, Парен ја создала Унијата на грчката

жена, во 1896 година. Следната, 1897 година, започнала Грчко-турската војна, а Унијата станала најзначајната женска организација во Грција. За време на воените дејства (траеле само триесетина дена), на неа ѝ пристапиле 300 членки (претходно, за една цела година имала околу 1.000 членки). Организацијата развила широк спектар на активности, собирајќи материјални средства, грижејќи се за бегалците од Крит, нудејќи им работа на нив и на сиромашните семејства на војниците, шијејќи облека за војниците, обучувајќи ги првите грчки медицински сестри, помагајќи во болниците и сл. Слични активности развил и Женскиот централен комитет на Сотерија Алиберти, „Ergani Athena“.

Војната послужила за зајакнување на женското движење. Парен истакнувала дека грчкиот народ и општеството биле создадени од две различни подгрупи: мажи и жени, зависни едни од други. Слоганите на грчкото општество дека Грција „е избрана“ земја, дека е „чувар на христијанството“ и „лулка на цивилизацијата“, им овозможиле на грчките жени да застанат рамо до рамо со нивните мажи застапувајќи ги највисоките патриотски идеали со својата женственост. Тие истакувале дека се борат да бидат „подобри грчки мајки на грчките мажи“ и да ги израснат своите деца како „чисти Грци“, според старите антички традиции (Avdela, Psarra, 2005: 73-74).

Во таа насока дејствувала и познатата грчка писателка Пинелопи Делта. Израсната со идеите за славата на „стара Грција“, Делта напишала неколку патриотски и националистички детски романи, директно под влијание на грчкото минато. Така, во книгите: „За Татковината“ (1909), „Во времето на Бугароубиецот“ (1911) и „Во тајните на блатото“ (1937), ги дооформила стереотипите за грчките идентитет и историја. Во книгата „Во тајните на блатото“, ја опишала борбата на грчките андартти со четите на Македонската револуционерна организација, во околината на Ениџевардарското Блато (Езеро) (Meru, 2004: 67).¹ Како што забележал Теодор Зервас: „Делта била екстреман патриот и поддржувала многу од грчките националистички агенди“ (Zervas, 2013: 213). Делта била најпознатиот и најпродаван автор на книги за деца.

Состојбата на жените во Бугарија навидум е слична на онаа во Србија и Грција, со таа разлика што Бугарија последна од овие земји се здобила со независност. Самата географска положба на земјата, на почетокот на векот, не дозволувала во неа да се развијат поголеми

¹ Историски е познато дека во тој период главен војвода на македонските чети бил Апостол Петков (Терзиев), наречен Ениџевардарско сонце.

интелектуални сили. Бугарија се наоѓала во непосредна близина на престолнината на Османлиите – Истанбул и била позатворена со границите за разлика од Србија (која се граничела со Австро-Унгарија) и од Грција (која благодарејќи на морето воспоставила успешни трговски врски со европските држави). Токму поради тоа, побавно било и навлегувањето на надворешните влијанија. Дури со почетокот на преродбата, бугарските жени биле „извадени“ од домовите. Првата и најважна задача што си ја поставиле била отворањето на т.н. „девически“, односно женски училишта. Благодарејќи на сè поголемиот број вакви женски училишта, Бугарките се здобиле со можност да се стекнат со образование, што, по кратко време, придонело за појава на критична маса. Сега, тие не се задоволувале само со барања за отворање училишта туку, преку дискусија, започнале да го бараат своето место и во јавниот живот.

Биле формирани поголем број женски здруженија. Според анонимниот дописник на весникот „Македонија“ од 1869 година, тие се „едни од најубавите и најскапоцените плодови од ова ново време“ (Македонија, 1869: 1). Здруженијата имале значајна улога во подигнувањето на свеста на Бугарките во нивните залагања за подобрување на нивната социјална и општествена положба. Тие залагања најпрво биле обелоденувани во неколку списанија за жени: „Современ показател“, „Женски свет“, „Развитие“, „Мода и домаќинство“ и „Бугарка“, како и во првото бугарско списание за жени, „Ружица“ (основано во Цариград, 1871 година, од П. Р. Славајков; целта на списанието била да дискутира за прашања поврзани со образованието и со воспитувањето на Бугарките). Од нив, списанието „Женски свет“ најмногу се ангажирало околу женското прашање. Неговите уреднички и соработнички се прогласиле за „партизанки“ во врска со прашањето за рамноправноста на жените. Дури, тие имале и обид прашањето да го постават на практично решавање. Имено, на некои градски избори, „г-ѓа Ноева, редакторка на списанието, побара да гласа и откако не ѝ беше дозволено, таа го подигна прашањето дали според текстот во основниот закон, Уставот, на Бугарката ѝ е забрането да гласа, исто како другите граѓани. За толкувањето на членот, таа прибегна и кон адвокатска помош“ (Женски глас, 1899: 1). Притоа, не е наведено како завршила оваа правна расправа. Со оглед дека и понатаму на жените не им било дозволено да гласаат, се чини јасен исходот од неа.

Меѓу најпознатите авторки и активистки за правата на жените се: Елена Мутева (1825-1854), поетеса, преведувачка и фолклористка; Станка Николица-Спасо-Еленина (1835-1920), превела неколку дела од

Доситеј Обрадовиќ, меѓу кои и „Две приказни за славните жени и за Аза Човекомразецот“ (со тоа, таа го поставила прашањето за еманципација на жената); Анна Карима (1871-1949), прозаист, драматург, просветен деец, борец за правата на жените. Преводи објавувале: Елисавета Караминкова, Зојка Г. Чалоглу, Елени Ст. Чолаков, Марија Чомакова и др. (Енциклопедија на българската възрожденска литература, 1997: 788).

Мошне значајна за женското движење во Бугарија е Анна Карима која, во 1897-та година, го основала женското друштво „Сознание“, преку кое испраќала петиции до Народното собрание, со барање да им се дозволи на жените универзитетско образование. Во 1901 година, учествувала во создавањето на Бугарскиот женски сојуз, а во 1908 година, на просветно-феминистичката организација „Рамноправност“. Во 1916-тата година, во Софија, го основала првото женско трговско училиште, истовремено развивајќи хуманитарна дејност за време на Балканските и Првата светска војна.

Според Красимира Даскалова, идеите за рамноправност се пројавуваат во публицистиката и во уметничката литература. Во некои од делата, јасно е истакнатата идејата за еманципација на жените и за новата слободна Европејка. Покрај надворешните промени (потстрижени коси, цигара во уста и слободни „машки“ манири), позначајни се внатрешните промени, очекувања и стремежи: „таа веќе не е молчалива набљудувачка на одреденото од природата, од родителите, сопругот и од општественото постоење, туку активна, љубопитна и дури бунтовна личност, со изградено сознание за сопственото значење“ (Даскалова, 1993: 81).

Истовремено со христијанските жени на Балканот и кај муслиманките се јавило спонтано движење за еманципација. Ослободувањето на жените од религиозните стеги и од стереотипите најмногу се манифестирало преку книжевноста. Турската книжевност познавала жени-поети од минатите векови, но токму во XIX век се случуваат вистинските промени. Во XVIII век најпозната била Фитнат Ханум (Хатун),² односно Зубејде, ќерка на врховен религиски авторитет (Шеик-ул-Ислам) и сопруга на кадијата на провинцијата Румелија. Таа пишувала и му читала поеми на тогашниот Голем везир на османлиската држава. Нејзини стихови биле преведени на западноевропските јазици. Истовремено, на полето на книжевноста, во XIX век, се појавиле многубројни авторки, претставници на турското женско писмо. Ке наведеме некои од нив: Лејла Саз, или Лејла

² Ханум или хатун: дама или госпоѓа.

Ханимефенди (1850-1936), композиторка, поетеса и прозаистка, која оставила мемоари кои служат како примарен извор за турскиот харем од крајот на XIX век; Зафер Ханум (средина и втора половина на XIX век), авторка на неколку дела, меѓу кои новелата „Љубов на Татковината“ (1877); Фатма Алије (1862-1936), прозаистка, колумнистка, хуманитарка и борец за правата на жените, а многумина ја сметаат за прв женски прозаист во турската литература и во исламот, макар што, пред неа, Зафер Ханум објавила една новела; Емине Семије (1864-1944), една од првите жени, образовани на Запад, педагог, борец за правата на жените и авторка на низа текстови за политиката и за образованието, објавувани во весниците „Мутаала“ и „Весник за жени“; Халиде Едип (1884-1964), романсиерка и водач на движењето за права на жените и др.

Фатма Алије силно продрела во јавниот живот, во 90-тите години на XIX век, благодареејќи на нејзините колумни, книги и хуманитарна работа (Biographical Dictionary, 2006: 21-24). Во периодот од 1895 до 1908 година, пишувала за женските права, во весникот „Своја женска газета“. Значајни се нејзините есеи: „Познати муслиманки“, „Полигамија“, „Жените во Отоманската империја: конкубини, полигамија, мода“ итн. Во 1896 година, ја објавила книгата „Исламски жени“, во која, на западниот свет му ја објаснувала ситуацијата на муслиманките. Слично како и Гркинката Парен, за време на краткотрајната Грчко-турска војна, во 1897 година, Фатма Алије се активирала во хуманитарни акции во Отоманската женска асоцијација за помош на семејствата на турските војници. Тоа било едно од првите женски здруженија во земјата. Нејзините активности ги продолжила Халиде Едип. Таа, во своите дела, го критикувала нискиот општествен статус кој Турчинките го имале во својата земја, а нејзините ликови од новелите се силни и независни жени.

И албанската литература има неколку жени-писателки и јавни дејци: Шаке Чоба (1875-1954), Елена Ѓика (Дора д'Истрија) (1828?-1888?), Севасти Кирјазии (1870-1949), Парашкеви Кирјазии (1880-1970), како и Урани Румбо (1895-1936) и малку подоцна, Мусине Кокалари (1917-1983). Елена Ѓика е позната како романска писателка и феминистка со албанско потекло, која ја поддржувала албанската кауза во Западна Европа. Во неколку свои дела пишувала за еманципацијата на жените на Левантот, залагајќи се за еднаков третман на мажите и жените: „Жените на Ориентот“ (1859), „За Жените од Жена“ (1869) и др. Сестрите Севасти и Парашкеви Кирјазии ја формирале првата женска организација „Утринска ѕвезда“, во 1909 година. Севасти била „пионер“ во борбата за искоренување на

неписменоста кај Албанките. Заслуги за женското движење има и Урани Румбо која, заедно со неколку свои истомисленички, во 1920-тата година, ја формирале Женската унија, промовирајќи ги барањата за права на жените, како и Мусине Кокалари, авторка на книгата „Како што ми кажа мојата стара мајка“ (Wilson, 1991: 646). Интересен е податокот дека најголемиот процент на Албанки-писатели од XIX и првата половина на XX век, според религиозната припадност се христијанки, што укажува на силната конзервативно-патријархална традиција која владеела кај муслиманското албанско население.

Всушност, разновидноста на религиозната, но и на племенската припадност кај Албанците, придонела женското прашање да земе најразлични облици. На пример, во северните делови на Албанија, населени со Геги, силно било вкоренето владеењето на обичајното право според стариот „Канон на Лек Дукагини“. Мажените жени биле сметани за сопственост на мажите и биле задолжени за децата и за домот. Од друга страна, пак, во јужните делови од Албанија, каде што живееле Тоски, состојбата на жените била многу полиберална.

Уште еден интересен обичај, поврзан со родовите, но и со идентитетските разлики, бил обичајот „заколнати девици“ („бурнеши“ на албански, познати и како: „маж-жена“, „баса“, „томбелија“, „тобелија“), што се практикувал во северните делови на Албанија. Станува збор за жена која земала завет за невиност, се облекувала како маж и така живеела. Овој обичај бил поврзан со строгите патријархални барања, семејството да биде управувано од маж. Доколку немало машко дете кое требало да ја преземе обврската на глава на куќата (стопан), тогаш немажените девојки можеле да земат завет за невиност и да започнат да ја играат улогата на мажи. Во тој случај, тие ги имале сите права што ги имале мажите: имале право на сопственост, можеле да се движат слободно, да носат оружје, да се облекуваат како мажи, доколку сакале, можеле да земат машки имиња, да одбегнат договорени бракови, смееле да бидат во машко друштво, при што останатите мажи се однесувале рамноправно со нив и сл. Ваквата појава се базирала врз „Канонот на Лек Дукагини“, во кој се истакнувало дека основата на фамилиите мора да биде по машка линија (патрилинеарни). Таквиот образец на традиционално обичајно право довел до тоа жените да бидат сметани за сопственост на фамилијата. Затоа, може да се каже дека во вакви случаи идентитетот на жената трпел и исчезнувал. Тој се изедначувал со идентитетот на фамилијата.

Од малку подалечните словенски балкански народи, накратко ќе се задржиме и на состојбата кај словенечките и хрватските авторки. Двете земји, Словенија и Хрватска, се наоѓале под власта на Австро-Унгарија, со сосема поинакви државно уредување и религија, во однос на Османлиската Империја, чие влијание се протегало во централните и јужните делови на Балканот. И покрај забележителните културни разлики помеѓу словенските југ и север, сепак, едни од заедничките особини на интелектуалките биле барањето и можностите да пишуваат на мајчиниот словенски јазик. На пример, таа можност, во Словенија, ја истакнувала Јосипина Томан (1833-1854), родена Урбанчич, која се потпишувала и со псевдонимот Јосипина Турноградска. Таа била една од првите словенечки писателки, поетеси и композиторки. Авторка е на поголем број дела, меѓу кои: *Борис* (1852), *Цариградскиот патријарх* (1851), *Марула* (1859) и др. Своевремено, весниците и списанијата, каде што ги публикувала своите дела, им предочувале на читателите дека станувало збор за „незаборавна“ (Turnogradska-Tomanova, 1858: 414) и „позната писателка“ (Turnogradska, 1899: 608). Името на Турноградска се спомнува и во анализите на македонската литература. Имено, башиноселецот Константин Петкович неа ја познавал лично и, на бугарски јазик, во проза, ја превел нејзината историска повест *Борис*.

Павлина Пајк (1854-1901) била позната авторка која пишувала поезија, новели, есеи и биографии. Првата поетска збирка ја објавила во 1873 година, под насловот *Прва љубов*. Од другите нејзини дела ќе ги наведеме: *Одломки од женскиот дневник* (1876), *Песни* (1878), *Арабела* (1885), *Собрани списи, 1-2* (1893-1894) и др. (Сладњак, 1972: 570). Учителката и писателката Елвира Долинар (1870-1961) била првата словенечка феминистка, која напишала над 40 статии за женските права, објавени во списанието *Словенка*. Првата статија „Женската еманципација“ ја објавила во 1897-та година, а најпознат напис ѝ бил „Слободната љубов и бракот“, од 1900-тата година, образложувајќи ја можноста за развод, по барање и на мажот и на жената. Охрабрувајќи ги жените да пишуваат, Долинар истакнувала дека било неопходно да го поминат „зацртаниот пат“ за да добијат „вистинска еднаквост“ со мажите (Wayne, 2011: 333). Здофка Кведар (1878-1926) се занимавала со писателска, преведувачка и журналистичка дејност и била една од првите словенечки феминистки. Творела на словенечки и на хрватски јазик. Нејзиното авторство го регистрираме во првите години на XX век, а едно од најзначајните дела што го напишала било *Мистериј жене*, од 1900-тата година (Сладњак, 1972: 566). Значајна активност развила и првата словенечка

феминистичка организација *Сплошно словенско женско друштво*, основано во 1901 година, со седиште во Љубљана. Како една од најважните цели на друштвото била заложбата за образование на жените. Меѓу најактивните во Друштвото биле активистките и публицистките: Јосипина Видмар (1860-1922) и Минка Говекар (1874-1950). Позната авторка од ова време била и Фатур Леа (1865-1943).

Хрватската книжевност познава поголем број жени-авторки, кои создавале пред XIX век. Тие најчесто се поврзани со големите благороднички семејства, или пак, со Дубровничката Република. Благодареејќи им на можностите, поради богатството и трговските врски со италијанските републики: Венеција, Ценова, Анкона и други, книжевноста процветала во дворовите на дубровничките благородници. Така, со фамилијата Зрински е поврзана грофицата Ана Катерина Зринска (1625-1673), која преведувала и пишувала книжевни текстови. Длабок печат во книжевноста на Дубровничката Република оставиле: Цвијета Зузориќ (1552-1648), Нада Буниќ (?), Лукреција Богашиновиќ Будмани (1710-1784) и уште неколку поетеси. Според тоа, за нив може да се зборува како за зачетнички на женското писмо во Хрватска.

Некои од овие авторки, покрај книжевното, имаат и историско значење. На пример, Цвијета Зузориќ организирала културни средби на кои се собирале уметници и писатели, кои дискутирале за уметноста и науката. Голем интерес кај тогашните читатели предизвикале и песните на Лукреција Богашиновиќ, па „нејзиното поетско дело останало зачувано сè до денес во дури четириесет и шест преписи“ (Stojan, 2008: 363).

Во XIX век, како и во останатите земји и во Хрватска, се чувствувал романтичарскиот дух. Големо внимание се посветувало на употребата на мајчиниот јазик и на евидентирање и зачувување на традицијата. Во тој процес на воведување на „народниот дух во семејствата, требало да се освојат жените“, бидејќи се сметало дека тие требало да бидат главната пречка против германизацијата на Хрват(к)ите: „оние, кои веќе беа напалу погерманети, почнаа да учат и да говорат хрватски, ја прифатија народната носија, почнаа да читаат хрватски списанија и книги, да пеат хрватски песни јавно и дома, да пишуваат хрватски, а некои уште се обидоа и да ја збогатуваат хрватската книжевност“ (Ježić, 1944: 210). Во ова време, некои од жените успеале и во сликарството. Најдобар пример за тоа е Слава Рашкај, која создала голем број акварели, на крајот на XIX и почетокот на XX век.

Меѓу најпознатите хрватски авторки од овој временски период, ќе ги издвоиме: Драгоља Јарневиќева (1812-1875), Јагода

Трухелка (1864-1934) и Марија Јуриќ Загорка (1873-1957). На почетокот на XX век творела и Ивана Брлиќ-Мажураниќ (1874-1938).

Иако учела на германски и била одгледана на „германски начин“, благодарение на хрватскиот книжевник Иван Трнески, Драгоља Јарневиќ била придобиена за „илиризмот“. Преку нејзиниот животен пат можеме многу добро да го согледаме животот на хрватските интелектуалки: „Животот на Драгоља Јарневиќева бил мачен живот на стара мома, поминат во подучување и шиене, полн со разочарувања, напори и гладувања; само ноќе, помеѓу работата, можела да се занимава со книжевност. Покрај тоа, секогаш се борела и со јазикот, па нејзините прилози биле страв и трепет за уредниците, бидејќи морале да ги поправаат како училишни задачи“ (Ježić, 1944: 236). Сепак, во тоа време, била една од најучените хрватски жени, кои, меѓудругото, се вклучиле во илирското движење, односно во хрватското преродбенско движење како и во борбата за права на жените (Biographical Dictionary, 2006: 185-188). Авторка е на делата: *Домородни повести* (1843), *Два пира* (1864), на нејзиниот *Дневник*, пишуван од 1832 до 1874 година итн.

Марија Јуриќ Загорка (1873-1957) била една од првите женски новинарки во Хрватска. Ги основала и ги издавала првите хрватски списанија за жени *Женски лист* и *Хрватка*. Позната била по борбата за правата на жените, односно против општествената дискриминација и странските влијанија (унгаризација и германизација). Благодарейќи на поддршката на бискупот Јосип Јурај Штросмаер, нам познат како мецена на Константин Миладинов при издавањето на *Зборникот* на народни песни, таа успеала да се вклучи во литературниот живот во Хрватска. Првите дела ги напишала во 90-тите години од XIX век: поголем број статии и романот *Робје* (1899). И таа ги почувствувала патријархалните стеги: кога татко ѝ дал предлог, Марија да го продолжи образованието на некој универзитет во Швајцарија, мајка ѝ одговорила дека нема да дозволи Марија „да се влече околу некои институции за високо образование, каде што ќе биде изложена на мажи“ (Biographical Dictionary, 2006: 195). Меѓудругото, нејзините родители ја омажиле за некој човек што претходно и не го познавала. Откако Штросмаер ја предложил за референт за унгарско-хрватска политика на списанието „Обзор“, таа добила одделна соба, за никој да не ја гледа, бидејќи била жена. Исто така, морала да пишува анонимно. Дискриминаторскиот однос уште повеќе ја поттикнал да работи за обезбедување права за жените.

Македонската жена, во овој период, го живеела секојдневието на балканската жена. Првенствено, таа била врзана со фамилијата, со

заедницата во која живеела. Обврските на мажите околу домаќинството се однесувале на сточарството, земјоделството, на пазарот и трговијата, печалбарството, па оттаму, сите нивни активности се одвивале надвор од ѕидовите на домот. За разлика од нив, на Македонките им припаѓало водењето на домашните работи. Никола Киров Мајски, во своите „Спомени“, за својата мајка запишал дека функционирањето на целото семејство било „плод на нејзиниот труд и на нејзините грижи“ (Никола Киров Мајски, 1994: 9). Оваа негова забелешка, во голема мера може да се употреби речиси за секоја македонска жена и мајка. Покрај тоа што била „чуварка“ и „заштитничка“ на домот, таа истовремено била чуварка и заштитничка на фолклорот, односно на народното творештво. Благодарение на народните пејачки Дафина од Просеник, Зица Цепенкова, Ѓурѓа Котева, Цвета Мазнеова и другите, запишувачите на народни умотворби зачувале голем материјал од македонското фолклорно наследство. Без разлика на тоа каде живееле, на село или во град, нивната главна обврска била да го чуваат и да го зачуваат востановениот патријархален ред.

Поголеми промени во овој однос се случиле со силните просветителски процеси коишто, од западноевропските земји, продреле и на тлото на Македонија. Благодареејќи на сознанието дека жените не треба да бидат исклучени од дневно-политичките и од културните настани и тенденции, биле отворени поголем број женски училишта во поголемите македонски градови: Велес, Прилеп, Солун, Охрид, Скопје итн. Во нив се образовале низа генерации македонски девојки: Славка Динкова, Царевна Миладинова-Алексијева, Евгенија Јанчулева и други. Тие отвориле и мноштво женски здруженија кои, за разлика од соседните земји, под превезот на просветната дејност, извршувале револуционерни активности (Весковиќ-Вангели, 1990: 33-53). Тука ја наоѓаме и најголемата разлика во дејствувањето на македонските жени во однос на останатите од Балканот. Главниот приоритет на жените во Македонија им било добивањето на правото на школување, а потоа и ослободувањето на земјата од вековното ропство. Наспроти нив, имаме жени кои живееле во сопствени држави, во кои не требало секојдневно да се грижат за својата безбедност. Оттаму, тие можеле да му се посветат на полето на културата и уметноста. Македонските жени ја немале таа привилегија, своите творечки капацитети да ги реализираат на културно-уметнички план. Како што напомниме, тие учествувале во револуционерните борби за ослободување на Македонија, па оттаму, сите останати активности биле потиснати во заднина.

Жените на Балканот, во XIX век, се соочиле со силни традиционално-патријархални општества. Во нив, мажите ја институционализирале физичката, социјалната и економската моќ врз жените. Женските движења, кои се појавиле во тој период, се залагале за еманципација на жените во секојдневието и за добивање права кои се од нивен интерес. Своите барања тие ги темелеле врз „ставот дека позицијата на жените може да се менува во постоечките рамки на општеството, додека теориите на женското ослободување вклучуваат трансформирање на самите социјални рамки“ (Ивановска, 2007: 31). Бидејќи жените од пониските класи немале можности да го искажат својот идентитет (финансии, рурални средини, образование), иако некои од нив биле свесни за него, жените од аристократијата и од богатото граѓанство се нашле во позиција да се борат за него. Идентификувањето на жените со нивните мажи значело негирање на нивната индивидуалност. Според општоприфатените културни и социјални традиции од тоа време, тие имале одредени права и слободи, само доколку тие се спроведувале во нивните домови. Нивната „безгласност“ можела да биде надмината единствено преку едукацијата. Оттаму, не треба да нè чуди фактот што едно од првите барања на балканските жени, и можеби најглавното, било правото на образование. Колку повеќе го надминувале овој проблем толку повеќе тие го пречекорувале прагот што водел кон јавниот живот.

Кон крајот на XIX и почетокот на XX век, најголемиот дел од образованите жени станале самосвесни за својата индивидуалност. Себепознанието бил процес преку кој сите жени требало да поминат, за да можат да го истакнат својот идентитет. Тие сакаат да играат улога во општествениот живот, а правото на такво нешто го бараат и го бранат преку женските здруженија, преку големиот број статии и написи во весниците и во списанијата, преку поезијата, прозата и драмските текстови, односно преку книжевноста воопшто. Тоа е време на национално будење и на формирање држави, па оттаму тргнува и нивната идентитетска самосвест. Постојано ја истакнувале својата народност, земајќи ја неговата женска форма (Србинка, Бугарка итн.), потоа религијата (православна христијанка, муслиманка), личноста со име и презиме (како мајка, сестра, внука), а потоа следувале останатите ознаки со кои се идентификувале (учителка, поетеса, музичарка, хуманитарка итн.). Во овој период, женскиот идентитет исклучиво се поврзувал со мајчинството. Дуализмот маж-жена останувал и опстанувал и понатаму, но сè повеќе, само како полова и телесна разлика, а не како психолошка и ментална препрека.

Литература:

- A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology, vol. III.* (1867). Edited by William Smith. Little, Brown and Company, Boston.
- Avdela, Efi; Psarra, Angelika. (2005). „Engendering ‘Greekness’: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece“. *Mediterranean Historical Review*, Vol. 20, No. 1.
- Ахмед, Лејла. (2004). *Жената и родот во исламот*. Слово, Скопје.
- Ваг, Марс. (2010). *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*. Stanford, Stanford University Press.
- Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th centuries.* (2006). Edited by Francisca de Haan, Krasimira Daskalova, Anna Loutfi. Budapest, Central European University Press.
- Весковик-Вангели, Вера. (1990). *Жената во ослободителните борби на Македонија (1893-1945)*. Култура, Скопје.
- Wilson, Katharina M. (1991). *An Encyclopedia of Continental Women Writers, Volume one: A-K*.
- Guertin Tuttle, Florence. (1915). *The awakening of woman, suggestions from the psychic side of feminism*. The Abingdon Press, New York, Cincinnati.
- Даскалова, Красимира. „Жените и българската книжина (1878-1944)“. (1993). *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“*. Център по Културознание, София, том 86.
- Енциклопедия на българската възрожденска литература.* (1997). Отговорен редактор Иван Радев. АБ, Велико Търново.
- Женските дружества у насъ.* (1869). Македония, Цариградъ, брой 30.
- Zervas, Theodore G. (2013). „Informal learning In Late-Nineteenth and Earley Twentieth-Century Greece“. *American Educational History Journal*, Volume 40, No. 1-2.
- Ивановска, Марија. (2007). *Водич во феминистичката и родовата терминологија*. Акција Здруженска, Скопје.
- Ježić, Slavko. (1944). *Hrvatska književnost*. Zagreb.
- Киров Мајски, Никола. (1994). *Страници од мојот живот*. Култура, Скопје.
- LeGates, Marlene. (2011). *In Their Time: A History of Feminism in Western Society*. Routledge, New York.
- Мојсиева-Гушева, Јасмина. (2010). *Во потрага по себеси*. Институт за македонска литература, Скопје.
- Merly, Bruce. (2004). *Encyclopedia of Modern Greek Literature*. Greenwood Press, Westport, CT and London.
- „Неколко встъпителни думи“. (1899). *Женски гласъ (органъ посвѣтенъ на интересите на жената)*. София, брой 1.

- Ryan, Barbara. (1992). *Feminism and the Women's Movement: Dynamics of Change in Social Movement ideology and activism*. Rutledge, New York.
- Скерлић, Јован. (1953). *Историја нове српске књижевности, потпуно и илустровано треће издање*. Рад, Београд.
- Сладњак, Антон. (1972). *Историја словеначке књижевности, Поводом 1000-годишњице Брижинских споменика*. Београд.
- Србкине, М. С. (1866). *У Фрушкој Гори, 1854*. Нови Сад.
- Stojan, Slavica. (2008). „Lukrecija Bogašinić, Djela (priredila Lahorka Plejić Poje)“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. No.46.
- Тодорова, Марија. (2001). *Замислувајки го Балканот*. Магор, Скопје.
- Turnogradska-Tomanova, Josipina. (1858). „Donova“. *Kmetijske in rokodelska novice*.
- Turnogradska, Josipina. (1899). „Na Prešernovem grobu; 8. avgusta 1851“. *Dom in svet*. Ljubljana.
- Wayne, Tiffany K. (Editor). (2011). *Feminist Writings from Ancient Times to the Modern World: A Global Sourcebook and History, Volume I*. Greenwood.